

HERRNHUTISMEN I VESTER HANHERRED.

AF FØRSTELÆRER JENS DAMSGAARD, KLIM

FORORD.

Det er Friskolelærer *Niels Gertsen*, Klim, der først har gjort mig opmærksom paa denne gamle religiøse Bevægelse her i Vester Hanherred. Han bedes modtage min Tak. Sammen med, at jeg takker Præsterne *Brahm* og *Bagger* for udvist Velvilje, vil jeg takke Hmd. *Jens Nielsen* fra Vust og hans Søn *Niels Kr. Nielsen* for de værdifulde Oplysninger, jeg har modtaget af dem. Af trykte Kilder har jeg benyttet Ussing: Dansk Kirkeforfatning, Kirkehistoriske Samlinger, Skous Forordninger, Jørgen Lundby: Herrnhutismen i Danmark, Samlinger til jydsk Topografi og Historie, Kallske Samlinger, "Evangelisk Missionstidende" Aargang 1845, Grundtvig: Kirkespejl, Wibergs Præstehistorie, Chr. Møller: Herrnhutismen og A. C. Bang: Den norske Kirkes Historie.

Jeg beklager, at det har været mig umuligt at faa et længere Arkivophold. Men jeg haaber inden alt for længe at faa Lejlighed til at studere Spørgsmaalet. I efterfølgende har jeg kun haft fat paa Traade, som andre har haft fat i før mig; men jeg er overbevist om, at et grundigt Arkivstudium vil kunne bringe mange nye Ting frem om dette interessante Spørgsmaal.

J.D.

I.

Vorherre vidner, at lyset er godt; som Sandhed elskes, saa Lyset yndes, og med Vorherre, som ler ad Spot, skal Værket lykkes, som her begyndes.
(Grundtvig)

Fra Hjørring Amts Grænse til Vesløs Vejle og Sandnæshage strækker sig Vester Hanherred som et langt smalt Stykke land. Paa den ene Side Havet med sine nøgne Sandbanker, afbrudt af de unge ret kraftige Plantager ved Svinkløv og Vester Torup. Paa den anden Side Limfjorden med sit blanke Vand, snart smalt, snart bredende sig ud som favnende Arme om de grønne Øer. Og bag disse Øer de bebyggede Egne med de frugtbare Marker. Høj, veksler med Dal, frugtbare Marker med mager sandjord, af og til afbrudt af store Moser og Kærstrækninger. Hist og her snor en lille Bæk sig frem mellem Højene. Kun faa blomsterrige Egne i den midterste Del fryder Øjet. Men frit skuer man fra Høj til Høj over Marker og Byer, Fjord og Hav; thi ingen Skove stemmer op for Udsigten, den fri Udsigt, som Hanherredbonden sætter Pris paa mere end noget andet. Et kækt og stridbart Folk, et haardt og selvraadigt Folk har altid boet i disse afsides Egne. Naar undtages Kettrup og Kollerup, har Vester Hanherreds Bønder været Selvejere. Rigtig underkuede

og stavnsbundne blev de aldrig, skønt Historien viser mange Forsøg derpaa fra Regeringens Side. Livlig og interesseret, ikke tung og træg som Hedebonden, er og var Hanherreds Befolkning. Der er meget der tyder paa, at en Del af katolicismens Skikke har holdt sig særlig længe i disse Egne. Det er som om den protestantiske Kirkes Kampaar med Rom slet ikke har været mærket i disse Egne. Gennem sidste halvdel af det 16. og hele del 17. Aarhundrede finder vi kun LigeGYldighed og tilsyneladende Uinteressethed for Kirken og Gudsdyrkelsn. Man bryder sig i det hele grumme lidt om Menighedens Liv. I denne "Retroenhedens" Tid forlanges der kun en ren ydre Bekendelse med Fromhedsøvelser, der ikke staa Spor af højere end den romersk-katolske med dens mekaniske og ufrugtbare Gerningsvæsen. Man træffer ved at gøre Bekendtskab med denne Tids Mennesker paa en underlig Dobbeltthed i Karakteren. Paa den ene Side den dybe Respekt for Guds ord, og paa den anden Side al den Raahed og Tøjlesløshed i Sæderne, der gør, at baade Drukkenskab og Løstgængighed anses for ret tilladelig.

A. C. Bang skriver i Den norske Kirkes Historie:

"Man er lige rettroende og lige gudfrygtig, om man til sine Tider er opfyldt af Rethaveri og Stridslust, hengiver sig til Fylder og Slagsmaal og i det hele lægger for Dagen en Raahed, der er barbarisk og en Sædernes Tøjlesløshed, der mildest talt er halvt hedensk". - Vel kan Præsterne i deres Skændepredikener revse Folkets Synder og Laster, men Prædikenen er pedantisk og langtrukket, og den kistne Sandhed, den indeholder, ligesom drukner i de lange Citater, de mange Omsvøb og Inddelinger. Og saa var Præsterne langt fra Engle selv. Hele det 17. Aarhundrede igennem tales der om "fordrukne Præster, om Slagsmaal imellem Sognepræster og Kapellaner med dragen Kniv og Bøsse, om Gejstlige, der optræder med Skældsord, Prygl og dragen Kniv mod Bønderne; ikke at tale om Søgmaal, Indstævninger, Processer og lignende Historier". (Se A. C. Bang : Den norske Kirkes Historie Pag. 59).

Kan man undre sig over, at Vantro og ligegyldighed for Guds Ord bredte sig i Menighederne. Ja selv en "ærlig" Rus er Gud ret velbehagelig, thi "mens man er i Rusen, har Fred for Djævelen" (Palladius' Visitatsbog)

Paa det kirkelige og religiøse Omraade fandt der i Christian den Sjettes Tid stærke Brydninger Sted inden for den danske Kirke. Der var jo især to Bevægelsesparter i Landet. Pietisterne og Herrnhuterne. En Tid var de næppe til at skelne fra hinanden, men senere blev der stærke Brydninger imellem dem.

1705 blev Daniel Friedenreich kaldet til Sognepræst for Kettrup-Gøttrup i V. Hanherred, og 1721 kom Henrik Jespersen til Tømmerby. Friedenreich, der senere blev Provst for Hanherred, hørte allerede som Student til den pietistiske Kreds i Hovedstaden. (Se Kirkehistoriske Saml. 3 R. I. 380). Med disse to Præster kom et Par Vejberedere til disse Egne. De var i Tankegang og Levevis Pietister og kommer til at lægge det første Arbejde for den fra Herrnhut udgaaede Bevægelse. Det var jo Gæringstider, og baade Jacob Speners og Herman Frankes Tanker havde slaat Rod i Mangen ung tysk og dansk Magisters Sind. Det var Speners Ønske at danne en lille Menighed af opvakte Kristne i den store Kirke (ecclesiola in ecclesia), og denne Tanke blev kort efter hans Død udført af Grav Zinzendorf (Fr. Nielsen: Ledetraad i Kirkens Historie Pag. 68).

Det var Tømrersvenden Chr. David, der i 1722 i Skovegnen ved Hulbjerget paa Zinzendorfs Gods slog sin Tømmerøkse i et Træ med de Ord: "Her har Fuglen fundet sit Hus og Svalen sin Rede, nemlig dit Alter, Herre Zebaot". Nybygden paa Hulbjerget fik Navnet Herrnhut. Mange, baade Lutheranere, Reformerte og Sekterere, søgte til Herrnhut. Mange Pietister mente, at Herrnhut var en Sektrede. Den 12. Marts 1727 fik Lederne, Zinzendorf og David, fastlaast Love for dette ejendommelige Samfund, hvor kristligt og borgerligt var saa inderligt sluttet sammen, at hvem der ikke vilde slutte sig til det broderligkristlige Fællesskab, ikke kunde bo paa Stedet. I de kommende Aar sendes nu Emissærer ud. I København fandt stærke Brydninger Sted baade mellem Orthodoxien og Herrnhutismen, og senere mellem Pietismen og Herrnhutismen.

II.

Netop i disse stærke Brydningstider kom Magister Anders Langgaard til Klim som Sognepræst for Klim, Torup og Vust Menigheder 1738. Han efterfulgte Johan Kristian Harmens, og Langgaard blev Herrnhutismens Apostel i Hanherred. han var kun 27 Aar, da han fik Embedet efter en kort Tid at have været Lærer ved Nykøbing Skole paa Mors. Han var gift med en Datter af Henrik Jespersen i Tømmerby. En anden Datter var for Resten gift med den bekendte Pastor Fugl fra Saltum.

Ved kgl. Reskript af 2. Marts 1742 var det bestemt, at ved Vakance i Klim, Torup og Vust skulde i dette Kald oprettes et residerende Kapellani med en fast Løn af 150 Rdl. af Sognepræsten, Højtidsoffer af Menigheden samt Brug af Mensalgaarden. Som Langgaards Kapellan blev allerede i 1741 ansat den unge Otto Krogstrup, rimeligvis paa Magister Langgaards egen Opfordring.

Allerede 1740 begyndte Bevægelsen at tage Fart paa Egnen. En Gang om Maaneden samles en "Brødremenighed" af Præster. Foruden Langgaard og Krogstrup kan nævnes Th. Praëm i Hjardemaal, Bloch i Aggersborg, der var Anledning til Krogstrups første Sammenstød med Autoriteterne, Fugl i Hune og Saltum, Jespersen i Tømmerby og Maaske flere, hvis

Navne ikke er bevaret. Men Langgaard var den egentlige Leder, og han var haard i sine Meninger.

J. Lundby skriver i sin Bog om Herrnhutis men i Danmark om de tre Præster Langgaard, Krogstrup og Fugl: "De var enige om, at hidtil har de lutherske Lærere været blinde og unyttige, nogle endog falske Profeter; et omvendt Menneske kan være fri for Synd, men uden Omvendelse er al Guds frygt unyttig. Studering er kun "Verdens Maner" og skadelig – de solgte deres Bøger paa en Auktion i Hundstrup. Af Trosartiklerne kan de kun antage den anden og af Pauli Breve kun det, der handler om Retfærdiggørelse." Emnet for deres Prædikener blev altid "Jesu Blod og Vunder". Der brugtes i Forkyndelsen Udtryk som "Helvede er belagt med Præstepander" og "Ungdommen er Satans Børn". Paa Prædikestolen og over for Konfirmanderne forfægtedes Teorierne med stor Iver, og de stakkels Konfirmander fra Klim, Torup og Vust græd og var fortvivlede, ja ønskede, at de ikke var fødte.

Den ubetingede Absolution ved Altergange og Tiltalen "kære Kristne" ivrede de imod. Men én Ting fortjener Langgaard og hans Tilhængere blandt Præsterne Ros for, og det er deres alvorlige og stadige Paamindelse til Menighederne, at Gud ikke bryder sig om de ydre Ting, men at kun Hjertets sande Genfødsel frelser Mennesket.

Stiftets Biskop var Broder Brorson i Aalborg. Han var selv Pietist og vist en af Pietismens bedste Mænd. Paa en ret bestemt Maade træder han op mod Herrnhutismen i sit Stift. I et Brev til sin Broder Nikolaj Brorson i København skriver han 19. September 1743: "Saa vidt jeg kender til Herrnhuterne, er det ikke saa meget usandt, at de gør Bander og Korporalskaber. En Jordemoder, som var 8 Dage i Klim, førend Mag. Langgaards Hustru gjorde Barsel, sagde til Langgaard og Krogstrup: I gode Mænd, nu har jeg været saa længe her i Huset og har endnu aldrig set en af eder studere et Ord. De svarede: "At studere er Verdens Maner", deres Bøger solgte de derfor paa Auktion i Hundstrup. Jeg har længe været for, at der kom et Forbud imod dem, ved dog ej, om der sker dem nogen Uret. Thi naar de først udraaber alle de Mænd, som har fortjent vel af vor Kirke, som Arendt, Sriver, Spener, Franke og alle andre, døde og levende, for blinde, vil ej lade passere andet af de apostolske Symboler, end den 2. Artikel og intet af Pauli Breve uden det, der handler om Retfærdighed, og derhos ej vil anse nogen Guds Børn, uden de bliver deres Slaver, saa synes mig, at enten maa deres Væsen hindres, eller vi snart faar et Seculum obscurum under et Aag, som vil blive saa tungt som Pavens. Krogstrups Absolutionsform skal være denne: "Dersom I nu er saaledes, som jeg har sagt eder, saa forlader Frelseren eder eders Synder, hvortil jeg er uværdig". Menigheden vil nu ej gaa til Skrifte hos ham, begærer af Magister Langgaard, at han skal skrifte dem, men han vil heller ikke."

I 1745 var det nemlig, at det første Sammenstød var sket mellem Langgaard og hans Menighed. Egentlig var det jo Kapellanen Otto Krogstrup, men det var Langgaard, der stod bagved og tog sin Del af Ansvaret. De nægtede nemlig, som ovennævnte Brev viser, at

skrifte efter Ritualet med den *ubetingede Absolution*. 76 Vustboere maatte paa én Dag gaa uskriftede hjem fra Vust Kirke. Biskop B. Brorsons Indberetning til Kirkeinspektionskollegiet om Otto Krogstrups Sammenstøjs med Manigheden i Vust er dateret 30. April 1745 og lyder saaledes:

”Efter Deres Majestæts allernaadigste Patent, dat. d. 1. Octob. 1737, om General Kirke Inspektionen samt deres Excellences og højtærede Herrers Skrivelse, dat. d. 26. Novbr. d. A., skulde jeg underdanigst og ydmygst indberette Deres Excellence og højtærede Herrer, at der er opkommet enb Uro og Misforstaaelse mellem Kapellanen Hr. Otto Krogstrup paa den ene og Tilhørerne paa den anden Side i Vust Sogn, Annex til Klim, Vester Hanherred, Aalborg Stift, som især lod sig tilsyne Løverdagen den 6. Februari sidst afgang, da der var i Vust Kirke forsamlet til Skrifte 76 Mennesker, hvilke alle sammen, da de tvende først ikke kunde komme til Rette med Kapellanen om Skriftemaalet, og nogle flere derhos af de nærværende havde gjort Spørgsmaal til Kapellanen, om han vilde skrifte dem efter Ritualet, og Kapellanen dertil havde svaret: *nej*, gik uskriftede fra Kirken, som Tilhørernes Andragende for Provsten. Lit. A. og Kapellanens Indberetning til mig, Lit. B. videre forklarer¹).

Saa vist jeg tilforn vidste om den indbyrdes Misforstaaelse, og jeg af begges Indberetning kunde skønne, mente jeg, efterdi sligt rejser sig deraf, at Tilhørerne ikke forstaa Kapellanen, fordi han har været og mulig endnu er hengiven til de Herrnhuters Talemaader, Manerer og Meninger, og derfor ikke i alle Ting for de enfoldige forstaaelig; denne Handel kunde dog i Stilhed komme i Lave, naar Provsten med to Præster samlede dem, foreholdt begge Parter deres Forseelse, Kapellanen sin Utydelighed og Tilhørerne deres Misforstand og Ulydighed, og derpaa efter kristlig Formaning til god Forstaaelse og Kærlighed forligte og forenede dem, efter mit Brevs Indhold til Provsten, Lit. C, og til Sognepræsten Mag. Langgaard, Lit. D.

Denne Forretning havde Provsten, Mag. Daniel Fridenreich, starks foretaget sig, dersom han ikke derfra var bleven forhindret ved, at Kapellanen, som kommer mig undertiden noget ubetænsksom for, just da var draget til Aarhus Stift for at tjene tvende syge Præster, nemlig hans Broder²) i Haslund Herløv Krogstrup og Mathias Povlsen i Harritsdlef.

Til hvilken Rejse han havde vel, førend denne Alarm skete, faaet af mig den 25. Januar, skønt jeg frygtede for, at der ved ham skulde ske nogen Slags Uro i et fremmed Stift, saadan Tilladelse, at dersom Biskop Hygum vilde tillade det, og Mag. Langgaard ene vilde og kunde besørge sine Menigheder, gav jeg nu mit Samtykke til, at han maatte tjene de syge. Efter denne Tilladelse drog han bort og betænkte ikke, at det da var Tid at blive hjemme ved Menighederne, som var blevne saa oprørte og urolige. Og da han enten af Mag. Langgaard eller Provsten blev hjemkaldet, svarede han,

at han havde ingen Sag, vilde og ingen have, men overlod den til Provstens billige Behandling eller Skønsomhed; derved han og lod ham vide, at det nyttede intet, han kom hjem, førend Menighedens Sag med Frelseren blev afgjort, hvilket hans Brev til Provsten, Lit. E. indeholder.

Siden, da jeg af Rygte hørte, at han var borte fra Menighederne, lod jeg min Amanuensis, Peder Holm, skrive ham til, at han dog skulde rejse hjem; men derimod fik jeg fra ham en Kopi af hans forbemeldte Brev til Provsten, Mag. Friedenreich. Og som jeg til samme Tid havde faaet Brev fra Provsten om Kapellanens Udeblivelse, Lit. F, skrev jeg til ham, at han skulde med det første forføje sig hjem, som Lit. G udviser, og melde hans Hjemkomst for Provsten, at Sagen kan komme i Orden.

Det skete nu endelig den 8. April med det Udfald, at det blev værre og ikke bedre. Thi ej alene Kapellanen Otto Krogstrup, men og Magister Anders Langgaard bekendte, at de ej vilde skrifte efter Ritualet, og Tilhørerne leverede ny Klagemaal til Provsten, baade over Kapellanen og Sognepræsten, Lit. H, som noksom viser Tilhørernes Forbitrelse og Misforstand. Hvilket Udfald af Provstens Forretning er mig fra Mag. Langgaard tilmeldt, Lit. I. Deri anker han over, at Provsten ikke har forestillet Tilhørerne deres Fejl, som jeg havde ventet, at Provsten ikke havde gaaet forbi. Imidlertid spørger Magister Langgaard mig: 1) om de maatte antage til Skrifte og Herrens Bord de, som denne Uorden var forefalden med; 2) om Tilhørerne havde Magt til at befale, hvem de vilde skrives af, saa længe Kapellanen ej var suspenderet? Mit Gensvar paa begge leveres underdanigst og ydmygst, Lit. K. Enekelig fik jeg den længe ventede Underretning fra Provsten herom saaledes, som den findes vedlagt, Lit. L. Men som Provsten skikkede mig med det samme en uverificeret Kopi af Tilhørernes førmeldte Klage, saa maatte jeg skikke den tilbage og var derover nødt til at holde min underdanigste Relation tilbage, indtil jeg fik Tilhørernes førmeldte Klage in Originali i et Brev fra Provsten til min Amanuensis med Opskrift til mig, som herved er bilagt Lit. M. At Kapellanen ikke er saa ond, som de klagende skriver, vidner medfølgende, Lit. N, som mig af Just Jensen fra Vust Sogn er indleveret paa egne og fleres Vegne.

Saaledes er Species Fakti, og min Mening om Partierne er, at Lærerne, som jeg begge tror om at være redelig sindede for Gud, synes i adskillige Ting ubetænsomme, ikke aldeles lydige mod Ritualet og vor Kirkes Forfatning, visende ej altid Prudentian Ecclesiastikam, prædiker mestendels det samme og det samme over alle Texter, fordi de synes at være i den Inbildning, at Studering er Synd, Bøger skadelige, de afdøde Lærere, saavel som de, der endnu lever og lærer i den lutherske Kirke, havde været og er blinde og unyttige, hvoraf det kommer, at de taler utydeligt for de enfoldige, ja undertiden og det, som synes for mig paradox og ikke stemmende med vor evangeliske Bekendelse; hvortil kommer og dette, at de ikke gerne lader sig sige. Derimod er Tilhørerne, som nok forstaar, at deres Lærere undertiden ikke bliver saa regelrette efter vor Kirkes Forfatning, indtagne af mange

¹ Disse Bilag findes ikke opskrevne.

² I Haslund og Ølst ved Randers var Otto Krogstrups Broder Herløv Frederik Krogstrup Præst fra 1733-46. Herrnhuterne havde hos ham en af deres fornemste Samlingspladser. (Se Wibergs Præstehistorie I 550.)

Præjudicer imod deres Lærere og bliver, fordi de anser deres Lærere som Bedragere, mere ukærlige og forbitrede imod dem. Derfor, som jeg tvivler om at kunne, som jeg lidt har prøvet, overtale Lærerne til Tydelighed, saa kan jeg heller ej vente at kunne formaa Tilhørerne til Lydighed i det, som i sig selv er ret, siden Forbitrelsen er saa stor, ligesom de og nok skal have deres Tilskynden deri.

Altsaa indstiller jeg det underdanigst og ydmygst til Deres Excellences og højtærede Herrers naadige og kristlige Overvejelse og Resolution, forblivende stedse i underdanig Soumission og Ærbødighed.

Aalborg Bisoe Residents,

d. 30. April 1745.

Deres Excellences samt højtærede Herrers Deres underdanige og ydmyge Tjener og Forbeder
Broder Brorson.

Men Præsterne vandt alligevel Sejr i denne Sag. Ved kgl. Resolution af 11. Novbr. 1745 fik Krogstrup og Langgaard Lov til at *Absolvere betinget.*

III.

Men de kirkelige Forhold blev jo efterhaanden mer og mer tilspidsede. Sammenstødet mellem, Tro og Vantro blev mer og mer tydelig. Det gaar jo vel gerne saadan i de stærke Vækkelsestider, at de, der er blevne vakte, er uretfærdige i deres Dom over for dem, der ikke kan lyde Kaldet. Og paa den anden Side forstaar den store Flok ikke Nødvendigheden af det ny. Gennem Uforstand, Ligegyldighed og Dømmesygge vokser Forfølgelsestiderne med deres Uretfærdighed frem. Hvor mærkeligt det end lyder, er det dog, ikke Autoriteterne, men derimod Menigheden selv, der fordriver Pastor Langgaard og Kapellan Krogstrup fra Klim-Torup og Vust Menigheder.

En kgl. Resolution af 20. Novbr. 1744 forbyder „Lægmandsvirksomheden, men alligevel træffer vi herrnhutiske ”Søskendepar” baade hos Bloch i Aggersborg og Langgaard i Klim.

Det var jo nemlig saaledes, at de herrnhutiske Missionsarbejdere, lagde hovedvægten paa, Samtalen paa Tomandshaand med den vakte. Vel kan Emissæren, ogsaa optræde som Prædikant; hvis han er en studeret Mand endog fra Prædikestolen. Men det vigtigste Arbejde har han dog under Samtalen med den enkelte, naar han søger at vække eller vedligeholde den vakte Kærlighed til ”Jesus og hans Vunder”. Hvor saadanne Søskendepar kommer, tog Manden sig af de mandlige, Kvinden af de kvindelige Sjæle. Det, der fremkaldte forannævnte Forordning af 20. Novbr. 1744 var den tiltagende Rejslyst til Herrnhut. I en Indberetning til Kancelliet fra Maj 1744 klages svært over, at mange fra disse Egne rejser til Herrnhut, Marienhaag og Marienborn, fordi de mener, ”at i Danmark og Norge er ingen Vej til Himlen at finde”. Der klages tillige over, at de saa efter at være blevne oplyste og underviste i Herrnhutismens Lærdom og Skikke, vender tilbage til deres Hjemegn og ”overtaler

andre til at rejse derud, enten paa en Tid Lang eller med alle der at blive”.

Der er med hin Tids Syn paa Samfundsforhold (Stavnsbaand) ikke saa lidt berettiget i Klagen. En formelig Udvandring har faktisk fundet Sted. I Følge Ussing: ”Dansk Kirkeforfatning” var der paa den Tid i Herrnhut saa mange Danske, at man tænkte paa at anlægge en dansk Menighed dernede.

Forordningen af 20. Novbr. 1744 virkede slet ikke for Vester Hanherreds Vedkommende, hvor Bevægelsen var paa sit Højdepunkt. Men Udvandringern skulde stanses! Jeg skal dog her indskyde den Bemærkning; at Jørgen Lundby i sin Bog om Herrnhutismen i Danmark hævder det som en Vildfarelse af Myndighederne at mene, at de udsendte Brødre drog Folk til Herrnhut. Som Helhed har han maaske nok Ret, han er jo Autoritet paa det Omraade. Men jeg betoner udtrykkelig som *Helhed*, for det gælder ikke for Vester Hanherred. Baade Jens Havens Optegnelser og Emissær Zeidlers Beretninger viser dette tydeligt. Zeidler omtaler saaledes i sine Indberetninger, at der af Pastor Langgaards Menighed i Klim vil komme *endnu* 15 til Herrnhut. (Der var altsaa kommen i Forvejen.)

Den ny Forordning af 25. Januar 1745 formaar ikke at stanse Udvandringen, skønt den i al sin Strenghed lyder: ”Deres Midler og Formue, som, for at begive sig til de mähriske Brødremenigheder, rejser ud af Landet skal saavel som deres Arveret, Laugs og Rettigheder være aldeles forbrudt.”

Men Brødrene lyder ikke. Forordningen. Saa kommer

KGL. FORBUD IMOD ANTAGELSE AF HERRNHUTISKE LÆRERE.

Dat. 9. Decbr. 1746.

Frederik den Femte (hans lange Titel) Vor Gunst tilforn. Omendskønt Vores elskelige, kære Herre Fader, salig og højlovlig Ihukommelse, udi den 29. Januari udi næst alvigte Aar allernaadigst udgavne Forordning alvorligen og under høj Straf haver forbudet; at ingen af Vores Undersaatter i Vore Riger Danmark og Norge maa begive sig ud af Rigerne til Herrnhut og andre slige mistænkte Steder for udi de der oprettede Menigheder og Seminarier at blive underviste i deres Kristendoms Kundskab, saa have Vi dog med Mishag maattet fornemme, at der findes nogle af Vore Undersaatter, endog blandt Præsteskabet, som have forskrevet Skolemestre fra de herrnhutiske Menigheder i Tyskland til at undervise baade deres egne og andre Børn, som de have taget til sig, hvilket ikke kan anses for andet end en aabenbar Illusion af berørte kongelige allernaadigste Befaling og Forordning og dens Øjemærke, at Folk, naar de ej selv maa rejse eller sende deres Børn ud, lader fra mistænkte steder komme Folk ind i Vore Riger til Ungdemmens Undervisning, der kan være meget farligere; siden slige Folk og Skolemestere kan have mere Lejlighed underhaanden at befordre de Herrnhuters vidt udseende Hensigter, ja og, ved at faa smaa Børn oplærte i deres Meninger, kan uformærket indføre et Schisma i Kirken. Da paa det saadan Farlighed i Tide kan forebygges, haver Vi

allernaadigst fundet for godt ved den Vores naadigste Befaling at deklarere og derhen at extendere forberørte kgl. allernaadigste Befaling og Forordning af 29. Januari 1745; og ligesom det er Vores undersaatte i begge Rigerne, under høj Straf forbudet at rejse ud til foranførte herrnhutiske Menigheder, saa skal det ligeledes strengeligen og under høj Straf, som Vi ville diktere, være forbudet at nogen af Vore Undersaatte i begge Riger maa understaa sig at maa forskrive, antage eller holde Folk, være sig Mands eller Kvindes Personer, fra nogen af de herrnhutiske Menigheder, hverken til at undervise Børn eller hvad anden Prætext det og være Maatte. Hvorfore vi og hermed vil have dig alvorlig anbefalet at se denne Vore allernaadigste Befalings Indhold strikte og med allerunderdanigste Hørsommelighed efterkommet, og ligeledes paalægge din underhavende Gejstlighed, Provster og Præster, udi det dig allernaadigst anbettede Stift at have nøje Indseende med ikke alene dette, men endog dermed, at ikke noget Sted nogen Slags saadan Indretninger af Skole eller andet gøres af en eller anden, som kan have Skin af Seminario. Derefter du dig allerunderdanigst haver at rette. Befalende dig Gud.

Skrevet paa Vort Slot Christiansborg i Vor kgl. Residensstad København d. 9. Decbr. An. 1746.
Under vor kgl. Haand og Signet
Frederich R.

Den stakkels Biskop kunde intet gøre. Langgaard blæser baade Biskop og Forordning et langt Stykke, og allerede saa sent som i 1748 træffes "Søskende" fra Herrnhut i Klim Præstegaard hos Pastor Langgaard. Provst Friedenreich var en god og rettænkende Mand, frisindet i Ordets bedste Betydning, fra den Side sad Langgaard urokket i Embedet.

IV.

Men nu faar Langgaard fat i en Skolemester, der var ivrig Herrnhuter, og ham var Menigheden meget utilfreds med. Der klages igen baade over Præst og Skolemester. Der vokser et Had op mod Langgaard baade i Klim og Vust, der maa forbavse. Denne Skolemester har sikkert gjort Langgaard stor Skade. Man faar det Indtryk ved at beskæftige sig med disse Dages Historie, at Befolkningen trods alt saa nogenlunde har taalt Præsten og hans "vildtarne" Meninger. Men denne Skolemester, der opdrog deres uskyldige smaa i falsk Lærdom, ham kunde de ikke paa nogen Maade taale.

Mod Langgaard kommer der saa i 1747 en Sag op med en Landsoldat, Svend Laursen, som han nægtede at tage til Alters. Men det var jo noget rent galt; "en kongelig Landsoldat under det os elskelige Generalmajor Storm allernaadigst anfortroede Regiment og os elskelige Capitatin Hvitfeldts Compagni, navnlig Svend Laiursen", som der staar meget højtideligt i det kgl. Reskript denne Sag vedrørende. For Langgaard blev Dommen saaledes: "Langgaard skal straks antage Supplikanten til Sakramentet, og at han for hans utilbørlige Forhold ej alene skal betale 20 Rdl. i Mulkt til Stiftets fattige

Præsteenker, men endog gøre en offentlig Afbigt paa Landemodet". Til Biskop Brorson skrives samtidig fra Kancelliet: "Da denne Præst Mag. Langgaard skal staa i Forhold til Herrnhutterne, og at han har to Herrnhuter i sit Hus, saa haver du at beordre ham straks at skille sig af med dem".

Det ser ud til, at Langgaard har gjort en lille svag Undskyldning, men ellers viser nedenstaaende kostelige Skrivelse bedre end meget andet, hvor vakkelvorn og pjanket Autoriteterne i det hele har taget paa Sagen. Her et Uddrag af kgl. Reskript af 24. Juni 1747:

- "Eftersom Mag. Langgaard ved Skrivelse af 9. Maj har berettet, at Aarsagen, hvorfor han ikke har villet antage Landsoldaten Svend Laursen til Altrens Sakrament, var, at han, som et ungt Menneske, intet Bevis vilde fremføre for hannem, at han havde været til Konfirmation, hvilket ej heller lettelig skal have været at udforske, saasom Svend Laursen ikke udi Medhjælperens Nærværelse skal have villet nævne den Præst, hos hvem han havde været til Konfirmation, foruden at Svend Laursen skal have været vildfarende i sit Levned og slet grundet i Saligheds Kundskab, saa haver bemeldte Mag. Langgaard efter at have betalt de 20 Rdl. saa og bedet dig om Forladelse, allerunderdanigst begæoret, at han maatte befries for at gøre Afbigt paa Landemodet.

Thi give vi dig hermed tilkende, at siden du udi den herover indhændte Erklæring beretter, at du ikke tvivler paa, at det jo er Sandhed, hvad Mag. Langgaard har meldt om Svend Laursens ionde Rygte og Forhold, saa haver vi allernaadigst bevilget, at Mag. Langgaard for at gøre offentlig Afbigt paa Landemodet maa være allernaadigst befriet, hvilket du hannem haver at tilkendegive."

Om Efteraaret 1747 gentager Historien sig med Advisning af ca. 100 Altergæster i Vust. Befolkningen klager baade over Præst og Skolemester. Dog er der mest Udsigt til, at Langgaard igen vil faa Medhold fra Autoriteternes Side. Men han taber alligevel Modet over al den Modstand fra den jevne Befolknings Side, og 1748 tager han Afsked sammen med Kappellanen. 16. Febr. 1748 modtog Biskop Brorson fra Kancelliet nedenstaaende Reskript, der ret godt karakteriserer hele Stillingen:

"Som os allerunderdanigst er bleven forestillet en af gode Vust Sogns og Menigheds Bønder fra det dig allernaadigst anbettede Stift under 17. Novbr. afvigte Aar indgifne Memorial, hvori de besvære sig over begge deres Lærere saa vel Sognepræsten Magister Anders Langgaard som hans Kapellan Otto Krogstrup, at de, naar de udi Skrifte Stoelen af bemeldte deres Lærere væntede og forlangede den Afløsning efter deres inderlige Bekjendelse, som de paa Embedes Vegne og efter vores Kirkeritual formentlig var pligtige dem at meddele, skal derimod bruge og fremkomme med adskillige fremmede, forblummede og for de klagende Tilhørere ubegribelige Talemaader, hvorover deres bekymrede Sind i Stæden for at oprejses meget mere sættes i Tvivlsraadighed, savelsom og derved at fornævnte Præster altid ved Afløsningen udelukkede de

Ord: *Paa Guds og deres Embedes Vegne*, og derefter sammenføjer Afløsningen med adskillige Vilkaar, som Ritualen hverken anordner eller haver foreskrevet, klagende iligemaade over, at bemeldte deres Sognepræst har paatrængt dem en Person til Skoleholder, som dog skal være meget mistænkt for at have sin egne særdeles og vildfarne Meninger, saa de derfor ikke vel tør betro ham deres Børn til Undervisning; men det af din herover indhentede allerunderdanigste Erklæring med hoslagte og efter din Foranstaltning af Provsten over Han Herreder Hr. Daniel Friedenreich udi Vust den 17. Januari nestafvigte holdte Visitatsforretning er fornummet, at de klagende, da de for Provsten skulde udsige de paaankede Talemaader af deres Præster, have de paa Provstens derom til dem gjorte Spørgsmaal ikke kunnet nævne en eneste; men siden have de meldet i et deres til Provsten og af dig in copia ved denne allerunderdanigste Erklæring indsendte Brev, at Capellanens Prædikener har været dem aldels uforstaaelige og derudi mest at være trakteret en og samme Materie, med videre, som samme deres Klagemaal indeholder og fremfører. Da som Capellanen Hr. Otto Krogstrup har, efter at denne Bøndernes Klage til os var indkommen, allerunderdanigst ansøgt og i Rescript til dig 5. Januari sidst afvigte erhholdet Dimission fra dette ham førte Embede, og det ellers af Provsten indsendte Visitatsforretning, befindes, at Skoleholderen, som Supplikanterne have klaget over, er af Provsten bleven examineret og kjendt dygtig til Skolehold, saa er nu vores allernaadigste Vilje og Befaling, at du anvender ald muelig Flid til at skaffe Enighed og god Forstaaelse imellem Sognefolkene og Sognepræsten og tilholder enhver at efterleve, hvad de efter Loven, Ritualen og Forordningerne ere pligtige. Derefter du allerunderdanigst dig kanst have at rette.”

Magister Langgaard vinder altsaa jo ogsaa her. I Hovedpunktet med Skoleholderen faar han jo fuldstændig Ret, men han taber alligevel Modet over den almindelige Befolknings Modstand. Den 22. Marts 1748 ansøger han om sin Afsked, og 19. April modtager Biskop Brorson efterfølgende Skrivelse som Svar:

”Efterat vi udi Anledning af den Tvistighed og Misforstaaelse, som vi for nogen Tid siden maatte fornemme at have yttret sig og rejst sig imellem Lærerne og Tilhørerne udi Vust Sogn og Menighed udi det dig allernaadigst anbetroede Stift, hvilke, nemlig Tilhørerne, især klagede over, deels at deres Læreres Prædikener formedelst de derudi fremførte fremmede og forblommede Talemaader var for dem mørke og uforstaaelige, deels at Præsterne udi Skriftestoelen i henseende til Absolution ikke vilde holde sig Ritualen efterrettelig, med videre, have derpaa under 16. Februari nestafvigte allernaadigst rescriberet dig at anvende ald muelig Fliid til at stifte Enighed og god Forstaaelse imellem Sognepræsten Magister Anders Langgaard og Sognefolkene, og tilholde enhver at efterleve, hvad de efter Ritualen og Forordningerne ere pligtige; men fornevnte Magister Anders Langgaard udi indkomne Memorial af 22. Marti nestafvigte allerunderdanigst

haver andraget, at han ønsker Forløsning fra sit udi bemeldte Menighed førte Embede, det han i Henseende til den bestandige Forfølgelse, han maa lide baade af fremmede udenfor Menigheden, der anfører og ophidser hans Tilhørere, saa og af Sognefolkene, der saa ofte har angivet og anklaget ham udi saadanne Ting; hvor han blot har søgt deres Sjæles Bedste, ligesom de endnu fare fort i samme Sind og nyeligen i samme Materie har ladet indstevne 80 Personer til Han-Herreds Ting, under saadan langvarig og uophørlig Tumult. Uorden og Fjendskab kan ikke andet end gøre sukkende; thi ville vi efter derom allerunderdanigst gjort Ansøgning og Begjering hermed have fornevnte Magister Anders Langgaard fra sit hafte Embede, som Sognepræst til forskrevne Klim-Torup og Vust Sogne allernaadigst forløset.”

I Pastoratet var der ca. 75 vakte, og mellem dem var der stor Sorg. Kort efter drog Langgaard til Herrnhut sammen med omtrent 20 vakte fra Klim og Vust. Langgaard blev siden Præst nede i Tyskland i Gnadenberg og rejste til sidst til Amerika.

Om Krogtsurp siger Paludan i sit Mnskr. om Præsterne i Aalborg Stift: ”Han rejste til Herrnhut, og aldrig har man siden enten hørt eller spurgt til ham, ved derfor hverken, hvor han er støjen eller fløjen³⁾”

Af Biskop Brorsons hele Forhold under denne Strid ses det tydelig, at Biskoppen har agtet disse Præster for kristlige og redelige Mænd, men han har jo ganske vist ment, at deres Prædiken ikke stemmede med den evangeliske Bekendelse. Den Frygt for Brødremenigheden i det først citerede Brev til sin Broder viser sig jo at være aldeles ugrundet, idet Menigheden selv fordriver de to Præster. Men selv de vakte var vist ikke saa selvstændige i deres Religjøsitet, som man ofte er tilbøjelig til at tro. Jørgen Lundby⁴⁾ skriver: ”Brødrenes Dom over Karakteren af det vakte Lægfolks Religjøsitet er ikke ubetinget gunstig. Man var vant til en intensiv Udfoldelse af Troslivet hjemme baade med Hensyn til Vandel og Offervillighed for Kristi Riges Udbredelse og ventede derfor at se det samme her. Det er let nok for dem at drage Folk til sig, men vanskeligt at lægge Alvor ind i deres Liv.”

En undtagelse af Emissær Bloch fra hans Besøg i Fyn og Jylland 1758 er saare betegnende. Han skriver: ”De vakte i Danmark og Norge ligner hinanden; de er meget forhippede paa at høre og hænger ved Mennesker. En begavet Præst, ja endnu mere en Broder fra Menigheden, kan let drage dem til sig. Dog har jeg til min Trøst fundet, at der paa hvert Sted har været nogle, for hvem det ikke var nok at blive elsket af Brødrene og selv blive regnet for Brødre, men hvem det kommer an paa at have og beholde Manden selv, hans Naade og Nærhed, den sande Trøst af hans Blod og blodige Forsoning og Følelsen af hans Vunder.”

Den sidste Del af det attende Aarhundredes Kirkehistorie viser, at han har Ret. Den letvakte første Begejstrings Hede afkøles ret hurtig.

Den mangel paa religiøs Evne, der gennemgaaende præger det 18. Aarhundredes hele hjemlige Kirkeliv,

³ Wiberg: Alm dsk. Præstehistorie II 222-23.

⁴ Herrnhutismen i Danmark Side 105.

giver sig Udslag i bristende Evne hos Sjælesørgerne til at nære og lede den opstaaende Bevægelse.

Langgaards Efterfølger i Embedet som Sognepræst for Klim, Torup og Vust Menigheder var Rudolf Abraham Ballow, der 11. Maj 1748 blev forflyttet hertil fra Munkebo.⁵⁾ Da han søgte om at blive fri for at holde en Kapellan, blev hans Ansøgning vel under 25. Novbr. 1748 afslaaet, men Kapellanens Løn blev dog nedsat fra 150 til 100 Rdl. aarlig. 14. Febr. 1749 kaldtes da efter Ballows Forslag Studiosus Jens Jespersen til Kapellan i Klim, Torup og Vust. De var begge ivrige Modstandere af Herrnhutismen, og Klim og Vust blev ikke længere Brændpunktet for Egnens kirkelige Liv eller Arnested for Herrnhutismen i Aalborg Stift, som de faktisk havde været i Fyrrerne lige indtil Langgards Bortrejse.

V.

1750 blev Pastor Cay Praëm kaldet til Sognepræst for Øsløs, Vesløs, Arup paa Hannæs. Han var Søn af den førnævnte Th. Praëm fra Hjørdemaal. Her blev i Aaret 1772 den *første jydsk Broderforening* "Societet" dannet. Efter at Kristainsfeld var bleven anlagt, rettes den herrnhutiske Mission paa Organisation. Overvejende drives Opbyggelsen i private Sammenkomster⁶⁾ mellem "Søskende" i deres eget Sogn; vi kan sammenligne dem med de herrnhutiske "Baand", en Del Personer, der i Fællesskab læser et Stykke af Bibelen, udtaler sig derom for hinanden og beder knælende.

1767 var Ægteparret Erik og Marie Brau kommen til Hovedgaarden Hindsels paa Thyholm. At Brau straks søgte op til Præsten i Øsløs, da han kaldte paa ham, var en Selvfølge. Øsløs-Societet havde ved sin Begyndelse ca. 100 Medlemmer, deraf en Del fra Gøttrup og Vust. Fra Gøttrup var der omtrent 20, der desuden holdt Møde hos Broder Jens paa Gøttrup Nørgaard. I Øsløs blev bygget Fordamlingshus 1773, og det blev indviet under Bøn og Taarer. "Efter dette første Kærlighedsmaaltid var "Søskendene" enige om, at ingen Nadver havde været dem saa velsignet", skriver Jørgen Ludby.

I det hele minder disse "hellige" Forsamlinger meget om Kvækernes, og det er en taaremættet Luft der slaar os i Møde. Naar den udsendte Emissær har faaet Sjælens Streng til at bæve ved sin i høj Grad blødsødne og følsomme Forkyndelse, der bæres af Herrnhutismens bløde Inderlighed, da rinder Angerens bitre og Glædens milde Taarer. Der er megen Tillid og megen Hengivelse og Følelse, megen Begærlighed efter Guds ord, men lidt nok af Selverkendelse og Kraft hos disse vakte.⁷⁾

Biskop Chr. Møller sammenligner i sit Skrift "Herrnhutismen" Zinzendorf og Grundtvig og hævder deri⁸⁾, at Zinzendorf miskendte selve Kirkeordet, nemlig det Guds Ord i Menigheden, og at Brødremenigheden ikke har forandret sin

LigeGYldighed for Kirkeordets Betydning, som det bruges ved Daab og Nadver, og deri har han sikkert ogsaa Ret.

Som Grundtvig var afvisende overfor Brødremenigheden, stillede han sig ogsaa i den skarpeste opposition til den Herrnhutiske Bevægelse i det hele. Ja, han benævner endog den Zinzendorfske Reformation som ukristelig. I sit Kirkespejl fra 1863 skriver han om Herrnhuterne Pag. 296-97-98:

"Det er bekendt nok, at Herrnhuterne udgav sig for de gamle Hussiters Børn, der, under Navn af bømiske og mæriske Brødre, havde efter Trediveaarskrigen fristet en kummerlig Tilværelse og udvandrede i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede, især til Prøjsen og Nordtyskland, men at han stærkt har angrebet Sandheden heraf fordi det var en ringe Del af disse, der kom til Herrnhut, og kun nogle af deres Sædvaner beholdtes; men det er saa meget ubetydeligere, som Zinzendorf baade rimeligvis var af hussitisk Afkom og lod sig vie til Biskop hos de mæriske Brødre; thi paa den lille Pave i Herrnhut, Grev Nikolaj Zinzendorf, og hans Betragtning af Kristendommen, der ene kan kaldes vitterligt i henseende til det hemmelighedsfulde Broderskab, maa Kirkehistorien fæste sin Opmærksomhed.

Dette vil nu ingenlunde sige, at vi skulde sigte ham som Hvede med alle hans Hjertes Begæringer; thi dette er kun en Uskik i Nyaarstiden, som vi vel er mer eller mindre smittede af, men maa frem for alt undgaas, naar vi fortæller Kirkehistorie, hvor der slet ikke maa spørges om, hvad vi er i os selv, men kun om, hvad vi siger og gør og vil gøre gældende i Menigheden. At derfor Zinzendorf i sin Tid blev betragtet fra den ene Side som en Guds Engel og fra den anden som en Djævel, det havde han tilfælles med Luther og alle fremragende Reformatorer; saa Spørgsmaalet er kun, hvordan han som Reformator udtalte sig om den sande Kristendom, og især, hvilket Præg han aabenbar gav den Menighed, han samlede i Herrnhut, hvor han snart under Navn af Biskop og snart under det beskednere Navn af "Brødrenes indviede" (ordinarius fratrum) aandelig herskede som en Kristi Statholder paa Jorden. Han sagde da rentud, at vel stemmede alt i Herrnhut godt nok overens med den augsburgske Konfession, men dog holdt han og hans Menighed Broderskab ej blot med Calvinister og Hussiter, men med dem af alle Religioner, som bekendte sig til vor Herres Jesu Kors og Blod og vilde have Fællesskab med ham i alle Maader, som en Brud med sin Brudgom uden at lade sig forstyrre deri af nogen Bogstav-Skrift, Lov-Trældom, Professor-Klogskab eller Fornuft-Slutninger, og saa forargelig som denne Tale maatte klinge baade i Pitetisternes, Bibelrytternes og de matematiske Teologers Øren, saa lod den sig dog baade tage i god kristelig Mening og syntes at henpege paa en grundhjertelig apostolisk Tankegang, som maatte genfødes, hvor det kristelige Menighedsliv, som et Liv i Kristus til hans Ære, med uforstyrret Fred og utabelig Glæde, skulde fortsættes og fuldføres. Vist nok maatte alle ægte og noget oplyste Lutheranere med Bengel og Fresenius føle sig frastødte ved Grevens skødesløse og verdslige, fornemme Kavalier-Stil, som en aldeles uægte Efterligning af Luthers trohjertede Frisprog, og

⁵ Se Samlinger til Fyns Historie og Topografi V 371.

⁶ J. Lundby: Herrnhutismen i Danmark Pag. 154.

⁷ J. Lundby: Herrnhutismen i Danmark Pag. 164.

⁸ Chr. Møller: "Herrnhutismen" Pag. 25-26.

endnu mere frastødte ved Smagløsheden og Slibrigheden i Grevens Salmebog, hvor der ikke blot vrimlede af Kors og Nagler, Blod og Vunder, men ogsaa af de mest kødelige Udtryk om det saakaldte aandelige Ægteskab mellem Herren og hans Menighed, men da Aandløshed og Smagløshed paa den Tid hørte til Dagens orden, vilde Kirkehistorien dog næppe blot af den Grund turde stemple den Zinzendorfske Reformation som ukristelig, skønt han ikke, som Kvækerne, rent ud forkastede Daaben og Nadveren, dog under disse hellige Navne indførte selvgjorte Skikke, der hverken med Indstiftelsesordet eller i Betragtning af den kristelige Saliggørelses-Orden retter sig efter Menighedens Vidnesbyrd fra Begyndelsen, saa er den saakaldte Bødre-Menigheds Ukristelighed soleklar.

Hermed er da den Herrnhutiske Brødre-Menighed, med sin Daab til Kristi Død uden Daabspagt og med sit Kærlighedsmaaltid i Mørket, overladt til den almindelige Verdenshistorie; saa dens Ære eller Skam maa agtes som dens egen og er den hellige, almindelige Kirke og dens Helgen-Fællesskab aldeles uvedkommende.”

I en Anmærkning hertil skriver Jørgen Lundby⁹):

I Brødre menighedens Salmebog findes saavel Daabs- som Nadverritualet, Indstiftelsesordene lyder nøjagtig som Kristus udtalte dem for sine Apostle. Foran Døbeordene har Zinzendorf indføjet ”Til Jesu Død”, hentet fra Romerbrevets 6. Kapitels 3. Vers. Denne Tilføjelse mener Grundtvig gør Brødre menighedens Daab ukristelig. Zinzendorfs Opfattelse af Daaben i Pauli Aand beviser dog ret forstaaet netop det modsatte.”

Pastor Praëm i Øsløs var jo selv Broder og meget nidkær for Frels erens Sag. Alle de andre Præster i Egnen var imod Herrnhutismen; dog tillod Pastor Lind i Hjortdal og Jørgen Clementin i Kettrup Emissær Bloch at prædike.

I Klim kom det derimod til meget stormende Optrin. Student Ole Bagger Praëm holdt gudelige Forsamlinger for Pastor Langgaards Tilhængere, men Præsten og Herredsfogden (Herredsfogden boede i Klim paa den Tid) mødte og forbød ham at tale. Dog samlede man hemmeligt baade Kajgaard i Klim og Sønderhaven i Vust. Men mere og mere søgte de vakte til Øsløs, og det varede ikke længe, før hele Egnens kirkelige Liv samles med Pastor Praëm som Leder og Fører. Han var meget mere Diplomat end Pastor Langgaard, maaske ogsaa mere fast i hele sin optræden. Til Tider kom der dog noget sygeligt overspændt over hans Forkyndels e. - Da Praëm i 1791 tog sin Afsked, havde Bevægelsen kulmineret. Op gennem forrige Aarhundrede træffer vi kun svage Efterdønninger af disse kraftige kirkelige Bevægelser i Klim og Øsløs Pastorater. Det var ikke tilfældigt, at det netop blev i disse Egne, at en at vort Lands mest kendte Frimenigheder voksede frem. En historisk Grundvold var lagt, og Vejen var beredt af Langaard og Praëm og de andre Præstebrødre.

Ja, naar engang Henherreds ejendommelige kirkelige Historie skal skrives, da bliver den her kort skildrede Bevægelse den traad, man først maa have fat paa; for bag efter Vækkelsen kom jo ”Oplysningen mild og blid”. Efter de trange Tider for Folk og Fædreland stod frem de store Mænd, der som funklende Stjerner formaaede at sprede Lys og Glans blandt de mørke tunge Skyer. Trangen til Oplysning og Frogørelse blev den stærkeste Magt i Folket, og det kom saa skønt til at gaa i Opfyldelse, hvad Grundtvig synger:

Som Solen skinner i Foraarstid,
og som den varmer i Sommerdage,
al sand Oplysning er mild og blid,
saa den vort Hjerte maa vel behage.

Vorherre vidner, at Lys er godt;
som Sandhed elskes, saa Lyset yndes,
og med Vorherres, som ler ad Spot,
skal Værket lykkes, som her begyndes.

⁹ Herrnhutismen i Danmark Pag. 194.